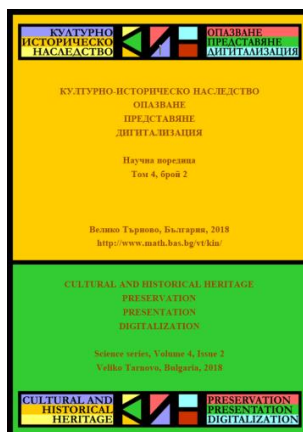

Science series
**Cultural and Historical
Heritage:
Preservation,
Presentation,
Digitalization**
Volume 4, Issue 2, 2018

Editors
**Petko St. Petkov
Galina Bogdanova**

**Institute of Mathematics and
Informatics, BAS**

**RPL "P. R. Slaveykov"
Veliko Tarnovo, Bulgaria**

ISSN: 2367-8038
Web: <http://www.math.bas.bg/vt/kin/>

Научна поредица
**Културно-историческо
наследство:
опазване,
представяне,
дигитализация**
Том 4, брой 2, 2018

Редактори
**Петко Ст. Петков
Галина Богданова**

**Институт по математика
и информатика, БАН**

**РНБ „П. Р. Славейков“
Велико Търново, България**

Liana Galabova

**Challenges of Preservation, Digitalization, and Presentation of
Tangible and Intangible Bulgarian Church Heritage in the Interaction
of Secularization and Desecularization Processes of 20th and 21st
Centuries**

Pages 110-149

Лиана Гълъбова

**Предизвикателства на опазването, дигитализацията и пред-
ставянето на българското църковно материално и нематериално
наследство при взаимодействието на секуларизационните и десе-
куларизационни процеси на XX и XXI векове**

Страници 110-149

http://www.math.bas.bg/vt/kin/files/papers/4_2/09-KIN-4-2-2018.pdf

Материалите в сборника са обект на авторско право.

Разрешение за направа на електронни или хартиени копия на част или на цяла публикация за лично или обучително ползване се предоставя без заплащане, при условие, че копията не са направени или разпространявани с цел печалба или търговска изгода и че копията са съпроводени с това съобщение и пълно цитиране на първата страница. За копиране под друга форма, за препубликуване или публикуване на сървъри се изисква предварително специално разрешение и/или заплащане.

Том 4, брой 2, 2018, ISSN: 2367-8038, <http://www.math.bas.bg/vt/kin/>

Научни редактори:

проф. д-р Петко Ст. Петков, доц. д-р Галина Богданова

Технически редактори:

гл. ас. д-р Николай Ноев, гл. ас. д-р Калина Сотирова-Вълкова, гл. ас. д-р Галя Георгиева-Цанева, Паскал Пиперков

© Авторски колектив, 2018

Издание на:

Институт по математика и информатика при Българска академия на науките
Регионална народна библиотека „П. Р. Славейков”, гр. В. Търново, България
Съюз на учените в България, клон Велико Търново, България

This work is subject to copyright.

Permission to make digital or hard copies of portions of this work for personal or classroom use is granted without fee, provided that the copies are not made or distributed for profit or commercial advantage and that the copies bear this notice and the full citation on the first page. To otherwise reproduce or transmit in any form or by any means, electronic or mechanical, including photocopying, recording, or by any information storage retrieval system or in any other way requires written permission from the publisher.

Volume 4, Issue 2, 2018, ISSN: 2367-8038, <http://www.math.bas.bg/vt/kin/>

Editors:

Prof. Phd. Petko St. Petkov, Assoc. prof. Phd. Galina Bogdanova

Copy editors:

Assist. prof. Phd. Nikolay Noev, Assist. prof. Phd. Kalina Sotirova-Valkova, Assist. prof. Phd. Galya Georgieva-Tsaneva, Paskal Piperkov

© Editors, authors of papers, 2018

Published by:

Institute of mathematics and informatics at Bulgarian Academy of Sciences
Regional Public Library “P. R. Slaveykov”, Veliko Tarnovo, Bulgaria
Union of scientists in Bulgaria, Veliko Tarnovo branch, Bulgaria

СЪДЪРЖАНИЕ / TABLE OF CONTENT

Предговор	5
Preface.....	7
Съдържание / Table of Content	9
<i>Мирко Робов</i> , Концепцията на проф. Атанас Божков за интериора на църквата „Св. Димитър“.....	11
<i>Mirko Robov</i> , The Concept of Prof. Atanas Bozhkov for the Interior of the Church “St. Dimitar”.....	11
<i>Дмитрий Анатольевич Рытов</i> , Образователные возможности мультимедийных продуктов учебно-методического комплекта по предмету «Музыка» (автор Д. А. Рытов), направленных на сохранение нематериального культурного наследия России	18
<i>Dmitrii Anatolyevich Rytov</i> , Educational Opportunities of Multimedia products of Educational-Methodical Complex on the Subject “Music” (Author D.A. Rytov), Aimed at Preserving the Intangible Cultural Heritage of Russia.....	18
<i>Мария Димова, Детелин Лучев, Десислава Панева-Маринова</i> , Технологии и средства за реализиране на метода „разказване на история“ за представяне на национално културно наследство.....	30
<i>Maria Dimova, Detelin Luchev, Desislava Paneva-Marinova</i> , Technology and Resources to Implement the Method “Story Telling” for the Presentation of National Cultural Heritage	30
<i>Негослав Събев, Галина Богданова</i> , Дигитална и физическа достъпност на туристическите обекти в България	38
<i>Negoslav Sabev, Galina Bogdanova</i> , Digital and Physical Accessibility of Tourist Places in Bulgaria	38
<i>Светослав Ангелов Косев, Атанас Димитров Марков</i> , Форум за триизмерна и компютърна графика – VISION. Пресечна точка на артистичните среди, образованието и индустрията	59
<i>Svetoslav Angelov Kossev, Atanas Dimitrov Markov</i> , Forum of Three-Dimensional and Computer Graphics – VISION. The Intersection Point of Artistic Circles, Education and Industry	59
<i>Искра Лакова, Любомир Методиев, Камен Каменов, Валери Сачански, Георги Грънчовски</i> , Научното наследство на Геологическия институт при БАН: научни списания, монографии, геоложки карти и колекции.....	67
<i>Iskra Lakova, Lubomir Metodiev, Kamen Kamenov, Valeri Sachanski, Georgi Granchovski</i> , Scientific Heritage of the Geological Institute at the BAS: Scientific Journals, Monographs, Geological Maps, and Collections	67
<i>Стоян Капралов, Пенка Иванова</i> , Нестор Марков и неговият принос в обучението по математика през Възраждането	80
<i>Stoyan Kapralov, Penka Ivanova</i> , Nestor Markov and his Contribution to Education in Mathematics During the National Revival	80
<i>Мирко Робов</i> , Църквата „Св. Димитър“ в градоустройствената среда на Търново /12-13 век/	92
<i>Mirko Robov</i> , The Church “St. Dimitar” in the Town-planning Environment of Tarnovo /12-13 Century/.....	92
<i>Лиана Гълъбова</i> , Предизвикателства на опазването, дигитализацията и представянето на българското църковно материално и нематериално наследство при взаимодействието на секуларизационните и десекуларизационни процеси на XX и XXI векове.....	110
<i>Liana Galabova</i> , Challenges of Preservation, Digitalization, and Presentation of Tangible and Intangible Bulgarian Church Heritage in the Interaction of Secularization and Desecularization Processes of 20 th and 21 st Centuries.....	110
<i>Елена Шатъко</i> , Паспортизация колоколов Гродненской области Беларуси.....	150
<i>Elena Shatko</i> , Pasportisation of Bells from Grodno Region Belarus.....	150
<i>Гая Тодорова</i> , Отпустителният чин според ръкописите № 48, 50 и 52 съхранявани в Научен архив БАН.....	178
<i>Galya Todorova</i> , Release Rank According to the Manuscripts № 48, 50 and 52 Stored in the Scientific Archive of BAS... 178	
<i>Виолина Атанасова</i> , Три емблематични индийски личности в българското възприемане на Индия. XX век	193
<i>Violina Atanasova</i> , Three Emblematic for the Bulgarian Perception of Indian Persons. 20 th Century	193

Габриела Ванцарова, Дарина Илиева, Историята на тракийските българи в документи. Култура на паметта	214
Gabriela Vaptzarova, Darina Ilieva, The History of the Thracian Bulgarians in Documents. Culture of Memory	214
Калоян Николов, Ролята на съвременните информационни технологии при запазването на Нематериалното културно наследство	223
Kaloyan Nikolov, The Role of Modern Information Technologies in Preservation of the Intangible Cultural Heritage	223
Марияна Шабаркова-Петрова, Лиана Гълъбова, Поклонничеството на вярващите със специални потребности в сърцето на софийската Света гора – проучване и парадокси на една почти невъзможна мисия днес	229
Mariyana Shabarkova-Petrova, Liana Galabova, Pilgrimage of Believers with Special Needs at the Heart of Holly Mountain of Sofia City – Study and Paradoxes of a Mission Almost Impossible Today	229
Галина Богданова, Николай Ноев, Детелин Лучев, Жолт Ласло Маркус, Представяне на цифрови обекти тип „камбана“ в Интернет базирани приложения: “BellKnow” и “BOOK@HAND Bells”	270
Galina Bogdanova, Nikolay Noev, Detelin Luchev, Zsolt László Márkus, Introducing Digital Bell Objects in Web Based and Mobile Applications: “BellKnow” and “BOOK@HAND Bells”	270
Евгени Коев, Съществувало ли е праисторическо скално светилище в местността „Бел мел“ на Беляковското плато, община Велико Търново?	284
Evgeni Koev, Has There Been a Prehistoric Rock Sanctuary in the “Bel Meil” Area on the Belyakovsko Plateau, Veliko Turnovo Municipality?	284
Публикации по проект „Изследване на математически технологии за анализ на физиологични данни с включване на функционалност за хора със зрителен дефицит“ с номер на договор с фонд „Научни изследвания“ (ФНИ): ДМ 12/3 от 20.12.2017 г.	303
Publications under the Project “Exploration of Mathematical Physiological Data Analysis Techniques with Functionality for People with Visual Deficiency” under the Contract Number with the Scientific Research Fund (NSF): DM 12/3 (20.12.2017)	303
Гая Георгиева-Цанева, Красимир Чешмеджиев, Николай Ноев, Бази от данни за съхранение на физиологична информация – обзор	304
Galya Georgieva-Tsaneva, Krassimir Cheshmedzhiev, Nikolay Noev, Database for Storage of Physiological Information – Overview	304
Гая Георгиева-Цанева, Красимир Чешмеджиев, Създаване на база от данни за съхранение на кардиологична информация	314
Galya Georgieva-Tsaneva, Krassimir Cheshmedzhiev, Creation of Database for Storage of Physiological Information	314

**ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА НА ОПАЗВАНЕТО, ДИГИТАЛИЗАЦИЯТА
И ПРЕДСТАВЯНЕТО НА БЪЛГАРСКОТО ЦЪРКОВНО
МАТЕРИАЛНО И НЕМАТЕРИАЛНО НАСЛЕДСТВО ПРИ
ВЗАИМОДЕЙСТВИЕТО НА СЕКУЛАРИЗАЦИОННИТЕ И
ДЕСЕКУЛАРИЗАЦИОННИ ПРОЦЕСИ НА XX И XXI ВЕКОВЕ**

Лиана Гълъбова
БАН, София, България

**CHALLENGES OF PRESERVATION, DIGITALIZATION, AND
PRESENTATION OF TANGIBLE AND INTANGIBLE BULGARIAN
CHURCH HERITAGE IN THE INTERACTION OF
SECULARIZATION AND DESECULARIZATION PROCESSES OF
20TH AND 21ST CENTURIES**

Liana Galabova
BAS, Sofia, Bulgaria

Abstract: *Achievements of Bulgarian state policies in the field of cultural heritage management and their various social effects in the contexts of 20th century's dilemmas depend on the development of local echoes from global modernisation processes set in precedent centuries. Nowadays post-modern and contemporary dynamically changing realities trace cultural contexts that actualise and resacralise valuable elements from forgotten traditions, appropriately documented and passed to other generations as a potential, sometimes even as balance to dominating, but inevitably changing social trends. Proportionally to the steadily increasing scholarly and public attention devoted to the church segment of Bulgarian cultural heritage, perceived by the representatives of the traditional denomination as religious, as well as national identity, it is worth preserving the opportunity or reactualisation of such extremely marginalised and reinterpreted contents from the repository of local cultural heritage.*

Keywords: *Cultural Heritage, Modernization, Secularization, Desecularisation, Sacred Monuments and Sites, Eastern Orthodox Christian Church, Pilgrimage, Art*

Резюме: *Постиженията на българските държавни политики в областта на управлението на културното наследство и разнопосочните им социални ефекти в контекста на дилемите на XX в. зависят от развитието на местните отгласи от световните модернизационни процеси зададени в предходните векове. Днес постмодерните и съвременните динамично изменящи се реалности очертават културни контексти, които актуализират и ресакрализират стойностни елементи от забравени традиции, целесъобразно документиран и предаден на поколенията като потенциал, понякога и в противовес на доминиращи, но неизбежно променливи социални тенденции. Пропорционално на стабилно нарастващото научно и обществено внимание отделено на църковният сегмент от българското културно наследство, възприеман от представителите на традиционното вероизповедание като религиозна, освен като национална идентичност, заслужава да се запази и възможността в бъдеще отново да се актуализират крайно маргинализираните и реинтерпретирани съдържания от съкровищницата на местното културно наследство.*

Ключови думи: *Културно наследство, Модернизация, Секуларизация, Десекуларизация, Свещени паметници на културата и забележителни места, Православна църква, Поклонничество, Изкуство*

Ресоциализацията на нематериалното и материално, движимо и недвижимо българско църковно културно наследство у нас и зад граница е предизвикателство за всички страни заинтересовани в опазването, представянето и дигитализацията на достигналите до нас и намиращи се в риск ценности на православието. Общоприета е възпоменателната културна роля на българските църковни старини. Съхранението и проучването им се превръща в приоритет с патриотична, образователна и туристическа цел. Представянето на наследството на традиционното и номинално доминиращо в страната и региона вероизповедание постепенно се обвързва с интеркултурни ценности и актуални религиозни, туристически, научни, образователни и други кул-

турни практики, които и днес не изключват известни заслужаващи внимание геополитически и идеологически аспекти. Но в новорелигиозен контекст отслабва значението на гражданската престижност и благосъстояние и на еkleктиката като разнообразие или екзотичност, с които обикновено е свързано опазването на църковното наследство.

1. Ценности

През XX в. урбанизацията, геополитическите военни обстоятелства и социалните промени в няколко секуларизационни и десекуларизационни вълни донякъде променят предназначението на свещените пространства, имоти, общности и практики. След Освобождението, далеч не само политическите обстоятелства при тоталитарни режими преосмислят упражняването на религиозни права като пренасочват дейности, закриват или преструктурират институции и организации, преустройват или унищожават сгради, променят ландшафти, изселват обитатели и ограничават посетители на свети места, които не се вписват в идеологизираната културна политика на страната към даден момент¹. В същото време, не само у нас² с църковните съкровища се занимават видни представители на държавния елит, които по една или друга причина привличат обществено доверие, създават с приоритет в тази област научни школи и художествени традиции като градят авторитета на страната пред световната общност чрез стабилната система за опазване на културното наследство. В историческите оценки на те-

---

¹ У нас като краен израз на тези тенденции се изтъкват отделни случаи на пълно разрушаване на свещени обекти: понастоящем проучения габровски манастир, през 1959 г., запазеният в руини централен столичен енорийски храм „Възнесение Господне“, през бомбардировките 1944 г. и при последвалото мащабно новото строителство и на един от русенските храмове заместени с мемориал през 1975 г., но днес вече възстановен в близост. Мащабни за конкретните си контексти, тези случаи са незначителни в сравнение с много по-разгърнатите проекти за унищожаване на ценни паметници, с щетите при регулацията на София още в края на XIX в., изразени в разрушаването на няколко малки, но много стари църкви в центъра на София в края на по-миналия век, с масовото изземане на църковни имоти през 20-те години по времето на разгара на подобни, но масови мерки в Русия, разрушението при атентата в софийския катедрален храм „Света Неделя“ през 1925 г., при бомбардировките през 1944 г. в средата на XX в., при социалистическото строителство, когато свети места остават под язовири, заводи, пътища, ниви и стадиони, както и по отношение на собствеността на малцинствените вероизповедания, чиито храмове са малко и с разрушаването им се нанасят много по-големи вреди на общностите им.

² Виж по-подробно: Горбунова-Ломакс, Ирина. Икона: правда и вымыслы, 2009

зи събития, разрушаването на църкви и манастири и заличаването на свети места у нас, макар и задълбочено проучено, едва се отбелязва от някои изследователи за сметка на другите по-значителни измерения на гоненията и спрямо мащабите на тези явления в Русия, които намират отзвук у нас още през 20-те години на XX век³.

Църковното наследство от периода на Третото българско царство и републиката свидетелства за художествено-естетически решения, които днес трудно могат да се отнесат към поляризацията на стереотипите за светскост и духовност, гражданственост и религиозност, традиционност и модерност, консервативност и либералност, западни и източни, инославни или иновърни културни влияния в православие-то. Тези твърде условни координати на осмисляне на българското православно наследство достигнало до нас са част от лабиринт, в който уважението далновидно оказано на социалистическото изкуство вече извън контекста на създаването му, се опитва да достигне по-назад във времето. Налага се за пореден път да се преоткрие и признае стойностната академичната канонична иконопис⁴, веднъж отхвърлена като буржоазна, но приета като патриотична, след това критикувана като социалистическо-реалистична, а произведенията да се впишат като естествена част от обновяващото се сакрално пространство на храма и на църковната по съдържание и локация експозиция.

Невидимата страна на процесите на съхранение и предаване на традицията може лесно да бъде пренебрегната или скрита от обществеността, включително и исторически. При наследство, което поне не се документира и се остави да изчезне, щетите са още по-големи и

³ Виж по-подробно: Назърска, Жоржета, Съхраняване на религиозното културно наследство в условията на атеистична офанзива в комунистическа България (60-те – 70-те години на XX в.), – В: Върбанова-Денчева, Кристина, Бонка Хинкова (състав.), Обществото на знанието и хуманизмът на XXI век, XIII национална научна конференция с международно участие, София 31 октомври – 1 ноември 2015, С., 2016, Страници: 305-322; Чурешки, Стефан, Православието и комунизмът в България 1944-1960 години, 2004, с. 165

⁴ Божилов, Станимир, Църковна живопис след 1944 година, – В: Василчина, Виолета, Димитър Грозданов, Долорес Дилова, Свилен Стефанов, Чавдар Попов (съст.), 120 години българско изкуство – приложно, декоративно, монументално, 2014, Страници: 206-219; Динова-Русева, Вера, Църковно изкуство 1978-1944 (Декоративно-монументална живопис (1878-1945). Иконопис (1878-1945). Непубликуван архив на ИИИ-БАН, 1996, със съкращения.) – В: Василчина, Виолета, Димитър Грозданов, Долорес Дилова, Свилен Стефанов, Чавдар Попов (съст.), 120 години българско изкуство – приложно, декоративно, монументално, 2014, Страници: 206-219) и др.

дългосрочни, особено по отношение на движимото и нематериалното наследство в риск. Решенията взимани като въпрос на вкус или призрастие, както и романтичните илюзии на възстановките на практики и обекти заради предназначението им за несъществуващи общности, отчасти се оправдава с туристическа и възпоменателна цел и развитието на страната. В същото време естественото или принудително разрушаване на паметниците при съществуване на общности, които не ги ценят или ги отхвърлят, видимо и осезаемо аргументира спешната необходимост от нови решения и политики, които на първо място са дълг на експертите.

Наред с достигналите до нас от миналото архитектурни паметници и комплекси, православните храмове и манастири от всички исторически периоди заслужават да продължат да бъдат опазвани и проучвани като съкровищница на идентичността, дори и да не успяват да се съживят като свети места или туристически обекти. Както за хората е важна правозащитата, така и за природната среда и културното наследство има ясни общоприети правила произтичащи от консенсус по общочовешки ценности, на които са основани световните политики по наследството. Едно от тях е, че при опазването на старините не се търси уеднаквяване на стиловете и премахване на следите на времето, а е израз на уважение да се запази цялото богатство и разнообразие на творческите изяви на предишните поколения ктитори и благоукрасители.

Руините на крепост, селище, храм или дом могат да натъжават и вдъхновяват, да информират и плашат. Консервацията, реставрацията, възстановките, както и несъобразените с опазването на старините ремонти, могат да влязат в конфликт с вероизповеданието. Както излезлите от употреба бойни машини могат да се превърнат в паметници, експонати, катерушки, руини, скрап или терени за ново строителство, според преценката на стопаните си. За утеха днес, но съвсем не от вчера⁵, разполагаме с техника и комуникации, които максимално да разкриват, изучават, съхраняват, реекспонират и преосмислят наследството, така че да е все по-достъпно за бъдещите поколения. Опозна-

---

⁵ Христов, Христо, Известия на Националния исторически музей, Том IV, Комитет за изкуство и култура, Дружество на физиците, Доклади и съобщения от Първия научен симпозиум „Физични методи за откриване, изследване и опазване на паметниците на културата“, посветен на 1300-годишнината от основаването на българската държава, София, 19-21 ноември 1981, 1983

ването и съзнаването на религиозните ценности и като нематериално културно наследство⁶, следва да допринася за разкриване на общочовешкото значение и на материалните им измерения, които са аспект на духовната им стойност.

1.1. Приоритети

След обществените промени у нас възникват слаби, но остро поляризиращи десекуларизационни вълни, които не позволяват в края на миналия век и началото на настоящия да се надгражда оптимално постигнатата по пътя на културните реформи първоначална демократизация на обществото в религиозната сфера. С цел да се преодолеят негативите от монополизацията, плановостта и централизацията, за няколко десетилетия се прекъсва традицията на опазване на наследството, но в този контекст секуларизацията не се компенсира съществено. Изглежда, че у нас осветскостяването е било старателно в сравнение с други страни, но тъй като гоненията в миналото нямат продължителността и мащабите на съветските, в съвременността ефектът от възстановяването на религиозния живот (изразен в храмостроителство, канонизации и културни практики), също не е така значим⁷. В научната литература не е изяснено доколко ограничената съизмеримост с други страни и църкви, както и изчакването да възникнат нови практики и да се ползва външен опит допринася за състоянието на традиционната българска църковна култура чрез самото нерегламентирано

---

⁶ Назърска Жоржета, Магдалена Гарванова, Светла Шапкалова, Опазване на нематериалното културно наследство: Религиозните ценности в съвременна България, 2016

⁷ При последните по-драстични обществени промени у нас през 1989 г., в хода на деидеологизацията се ограничава и отлага проучването на положителните елементи на упражняване на религиозни права известни от гражданската църковна история през предходните десетилетия като подсигуриването на достъп на елита с изявено съвместими с властта ориентации до богослужебни практики у нас и в чужбина и като масовата популяризация на средновековното и възрожденско културно наследство, наред с античното, във връзка с 1300-годишнината на България, когато паметниците на вярата изобилстват в музейните експозиции, по страниците на научната, образователна и популярна литература. При постепенно обективизиране на тези проучвания, тази културна политика у нас може да се окаже съизмерима с компенсаторните процеси в световната православната общност, която канонизира замъчените светии и възстанови съборените църкви с общественото усещане, че това се прави почти от самите мъчители и разрушители в знак на покаяние.

управление на възврънатите на църквата имоти и все още неурегулираното ново създаване на свети места.

Процесите на реинтеграция на религиозния елит, ресоциализация на църковните обекти и релокация на упражняването на религиозни права от сферата на дома в публичното пространство поемат редица рискове, които забавят развитието на цели професионални среди⁸ и дезориентират нови пазарни сегменти на фона на общото преструктуриране на отрасли и обществени сфери. Едва напоследък се забелязват тенденции на съчетание на фрагментарността на проектните принципи с интегриращите насоки на държавните културни политики, които са предмет на активно проучване и преподаване⁹. Относително по-независимото създаване на църковни туристически обекти и проучване на историята и изкуството във възстановяващите се енории и обители съчетава идеята за запазване на вярата, възраждане на сакралната общностност и търсене на опора в техните културни носители в реален социален контекст.

Днес вече се търсят отвсякъде и всякакви възможности за православно църковно творчество с идеята да се продължи традиция изразяваща се в стабилност¹⁰, която гради без да руши, но като цени, проучва, съхранява, надгражда и предава опит достатъчно системно и организирано. Но първоначалните импулси на възсъзидане и обживяване на средоточията на духовен живот задвижват процеса твърде хаотично и динамично за да може впоследствие създадените тенденции да се овладеят. Духовните крайности водят до пренебрегване на душевността, подменят материалното до степен първо да дистанцират народ и елит, след което да се стремят да приобщават разединените групи.

---

⁸ Божилков, Станимир, Църковна живопис...

⁹ Денчев, Стоян, София Василева, Държавна политика за културно-историческото наследство на България, 1878-2009: Лекции, УниБИТ, 2010

¹⁰ Фолклорното съхранение на православната духовност се приема за един от начините за оцеляване на този сегмент от културното наследство, Виж: Чурешки, Стефан, Православието и комунизмът в България 1944-1960 години, 2004, с. 174, за времената, когато не може да бъде част от публичен образ, но историческата ценност на църковната култура успешно участва в гражданското брандиране.

2. Практически решения при отсъствие на ви- зия

Конкретните примери на временно опазване и успешна социализация на църковни паметници, места и практики, независимо дали впоследствие са устояли или изгубени във времето, дали са били съхранени или унищожени, поставят специфични въпроси за баланса на светските и духовни тенденции при търсенето на оптимална експлоатация на налични културни ресурси. След като няколко ярки прецедента на неефективна институционална комуникация през последните десетилетия оставиха експертите от различни области напълно „без глас“ и съвсем „без думи“, в хода на взаимно неразбиране, предстои да се подготви общественост, която да се справи по-ефективно с острият въпрос на подялбата на правомощия в областта на църковното наследство. Подготвяните у нас специалисти отдавна вече са потърсени в чужбина.

Към момента съвсем не е достатъчно кратко да се определи, че храмовете са на първо място култови обекти, а чак след това туристически, тъй като именно културното им значение изразяващо се в оптимална туристическа експлоатация привлича субсидиите за оцеляването им за изначалните цели на православно вероизповедание. След неуспешните опити за подялба на църковни отговорности, става още по-ясно, че в съвременната практика на опазване, дигитализация и представяне на културното наследство, най-крайните секуларни тенденции (като най-независими по отношение на новите църковни политики) подсиgurяват поддръжката и обживяването на сакралните пространства, с всичките произтичащи от това преимущества за вероизповеданието. Реставрацията на свещените обекти може да се разглежда като терапия, която е толкова по-ефективна, колкото по-малко се влияе от ирационалното, но ако е навременна. Същевременно нерегулираните десекуларизационни процеси понякога се отразяват деструктивно на свещените старини (не само в обезлюдените райони), поради трудността трансверзалното пост-модерно практическо богословие да осмисли съществуването на храм извън конкретната социална група

на определена религиозна общност или извън популярните традиционни представи за църковност.

2.1. Ревитализация чрез ресоциализация на светите места

Светите места сред природата и в обезлюдените селища, които тя постепенно поглъща, остават още по-изоставени от старите къщи и пътеките към тях, защото не е изяснено, че те винаги ще имат наследници в лицето на глобалната православна общност. За взимащите решения в областта на опазване на културното наследство старите църкви са ценност изискваща социализация, за администрацията това са рушащи се обществени сгради, а за духовните власти са свещени обекти с неоправдани разходи непосилни за бюджета на вероизповедната институция. Не е останало твърде далеч в миналото времето, когато църковни имоти са се предлагали за вили с параклиси в двора и с уговорката, че свещените им части ще бъдат съборени за да се ползват жилищните.

Като част от процесите на социализация на културно-историческото наследство¹¹ светите места подлежат на обективна преценка от гледна точка на общочовешките ценности. Това обстоятелство донякъде обяснява и реалностите: в централните части на градовете вече се застрояват църковни имоти и без да са отдадени под наем от страна на църковните структури и без да се съобразява вярването, че ангелът на всеки храм остава на мястото на светия олтар и при пълното изчезване на сградата (Фигура 3). За невидимото присъствие на енорията или обителта може да се премълчи, ако нейните членове вече са отсъстващи и не могат да допринесат със своите оценки за изясняване на социалната значимост на дадено място...

---

¹¹ Виж по-подробно: Дебрюне, Нина (съст.), Социализация на българското културно-историческо наследство III Научна конференция по организация, управление и защита на културно-историческото наследство, С., 31 януари 2011, Бюлетин на Фондация Аретè-Фол, Година III, № 4, 2012

2.1.1. Нестандартни проблеми при опитите за обживяване

Един от най-трудните конкретни за приемане примери за забравяне на обичаите е непопулярното обстоятелство, че църквата, манастирът, гробищата не са места, където по канон е възможно да се влезе с полицейско куче за да се провери за наличие на експлозиви или наркотици. Нито има някакъв начин в храма да проникне куче-водач, колкото и за котките да си затваряме очите. Не е допустимо също така и да се намине на служба с домашни любимци, тъй като трябва те да бъдат оставени извън пределите на църковния двор. В противен случай се смята, че цялото свещено пространство следва да бъде осветено отново.

За противопожарните изисквания, вредата от саждите от парафиновите свещи за стенописи и икони, за структурата на сградата и дихателната система на вярващите има известна отговорност (Фигури 1 и 2), но те все още зависят от приоритетните възможности за финансиране и оцеляване, включително и за охрана. За външния вид и поведението в светите места, обикновено има забранителни табели или отговорни лица, които създават впечатлението, че основното послание на църквата в съвременния свят е за външните неща и понякога дистанцират хората трайно. Но тези понякога дразнещи грижи за реда са не по-малко важни за културното наследство.

По-популярно и абсурдно за вярващите положение се наблюдава, когато в църквите функциониращи като туристически обекти, без богослужението да е възстановено след ново освещаване, посетителите са допускани, но и насочвани да преминават през олтарното пространство. В репортаж на чужденци от поклонничество в България стои фотография на книга за посетители поставена на светия престол на храм, която в социалните мрежи изглежда на православните по света съвсем неправдоподобно. Не навсякъде в православния свят могат да се видят исторически стенописи в наоса, указателна табелка за санитарния възел поставена отвън на абсидата или пътека с перила за разглеждане на стенописите в олтара, ако и една църква да е археологически обект в руини. Също така изглеждат на чуждестранните православни туристи канаските и църковните магазини в наосите на храмовете, тъй като не е тактично да им бъде обяснявано, че у нас в църква

се краде и когато има видеонаблюдение и повече клисари, но особено ако има сайт, в който да са описани ценностите в храма.

Още по-трудно е да се привеждат аргументи, че хората не биха пускали монети за свещите, ако това бъде оставено на съвестта им както в останалия православен свят, но вероятността да се случва тъкмо така изглежда голяма, а и касичките лесно биват ограбвани. Крайно е да се каже, че ако един храм се документира и хората имат достъп да разгледат всичко в него отблизо и да наблюдават богослужението в реално време, църквата ще стои празна. Освен това се обяснява, че на някои места в страната чрез продажбата на картички, албуми, сувенири и свещи се препитават свещенослужителите и се поддържат сградите на храмовете. Някъде могат да се видят надписи във връзка с практиката в църквите да се внасят по-евтини свещи отвън, другаде преносимите елементи на храма са защитени и пише да не се докосват. Най-малко се коментира тиражирането и дигитализирането на църковна литература, иконопис, песнопения, архитектура и душепопечителна информация. Как при това положение да се повдигне въпросът за необходимостта от трайно изнасяне на свещниците извън храма преди да се пристъпи към професионално провеждане на скъпите реставрационни работи?

Случва се вярващи да влизат разгневени и да се разправят с клисарите, защото непривичните свещници им изглеждат нефункционални, не само поради надписите умоляващи да не вървят по килима със запалени капещи свещи. Отделно поради бедността, у нас е почти неприложима аналогията между таксата в музеите и църковната свещ като средство за поддържане на обществените сгради в изправност. Някъде се наблюдава не само въздигане на храмове, но и реконструкция на свещени обекти, които застрашават сигурността на вярващите, да стават възможни само със средствата на светски, инославни, иноверни и невярващи лица, след което да им бъдат отказвани каноничните привилегии на ктитори гарантирани в православие от векове.

2.2. Популяризиране на особеностите на поклонничеството в светите места

Липсата на пълен достъп до църковните паметници и артефакти, не само у нас и не само в църковната сфера, се обяснява с разгледаните опасения от спадане посещаемостта на обектите, поради достъпността им от разстояние, която пък е важна и за вярата. Стига се до абсурдното положение българските вярващи, при затруднения за черкуване, да участват дистанционно, не само в поклонничество, но и в богослужение до което имат по-пряк достъп в чужбина или в алтернативни църковни среди, тъй като оттам се излъчва всекидневно и в реално време. У нас по телевизията богослужението на големи празници някъде се излъчва директно, както отскоро важните събития се предават на живо в социалните медии. Но някъде службата може да се види едва на другия ден, сякаш за спомен или като репортаж, за да не се изкушават вярващите да си го гледат от къщи. Когато хората не могат да дойдат, се счита за по-правилно и благочестиво да не стават съпричастни чрез своя храм, а да гледат богослужението от другаде. Забравя се, че тъкмо хората в най-неравностойно положение са мерило и стимул за оптимално приспособяване на църковната среда и дейност към останалите.

Между светските и духовни тенденции в интерпретацията на местата и паметниците на църковната култура стои актуалният¹² и нерешен у нас проблем за достъпът на хората с увреждания до културното наследство във всичките му измерения¹³, за които религиозните общности по света ясно си дават сметка в интерес на своите ценности, визия и мисия. Православното поклонничество е високо-духовно аскетично упражнение¹⁴ и пътят към светите места е наситен с богата

¹² Богданова, Галина, Негослав Събев. Достъпност на туристическите услуги за хора с увреждания, В: Петков, Петко, Галина Богданова (ред.), Културно-историческо наследство: опазване, представяне, дигитализация, Том 3, 2017, Страници: 156-163

¹³ Събев, Негослав, Ползността на многообразието. Анализ на ползността и достъпността с оглед на хората с увреждания, – В: Назърска, Жоржета, Светла Шапкалова (съст.), Хармония в различията, Сборник с доклади от Научната конференция „Хармония в различията“, С., 11 декември, 2017, Страници: 459-466

¹⁴ Димитров, Иван, Поклонение и поклонничество. Историко-екзегетически поглед, Списание Духовна култура, № 5, 1998, Страници: 15-27

семантика¹⁵, но в църковната традиция поклонението се превръща в органична част от начина на живота на индивида и общността¹⁶. Затрудненията и инцидентите по този път могат да се превърнат в препятствия за вярата, а улесненията, емоционалните и развлекателни елементи – да я укрепят.

И на живо, на място, непосредствено, приобщаването към църковния живот, включително и чрез изкуствата¹⁷ в светите места може да отсъства или да започва като завоевание, отдих, спорт или забавление. Обикалянето по храмове и манастири „просто така“, на духовна екскурзия или „за здраве“, обикновено се тълкува от редовно черкуващите се като лаическо желание да се избяга от рутината чрез българска екзотика, рационален стремеж към информираност, чувствена потребност от естетическата наслада или просто като патриотизъм. Всъщност и въз основа на световните социологически проучвания на ценностите се оказва трудно да се установят специфични критерии за предпочитания към „църквинга“¹⁸ пред черкуването и празнуването, на панаира пред събора, на военния парад пред литията, на Рилския път пред Камино (ако не се отчита националността и вероизповеданието), а и на енорийския живот пред семейния, тъй като тези явления навлизат в психологическата проблематика и противопоставянето им издава проблемност.

---

¹⁵ Желева-Мартинс-Виана, Добрина, Пътят като свято място, – В: Конев, Илия (ред.) Свети места на Балканите, Международна кръгла маса „Зимни балкански срещи“, 28 февруари – 2 март 1995, ЮЗУ-Международен университетски семинар за балканистични проучвания и специализации, 1996, Страници: 60-70

¹⁶ Димитров, Иван, Християнското поклонничество – теория и практика, Списание Духовна култура, № 3, 2001, Страници: 1-11

¹⁷ Склирис, Стаматис, Ролята на изкуството в живота на Църквата, Списание Християнство и култура, № 5 (40), 2009, Страници: 123-131

¹⁸ Терминът се отнася до общокултурната мотивация и усилията на плеяда съвременни изследователи и популяризатори на православни храмове и свети места, които почти под формата на социално движение и лична кауза или на проектни принципи, проучват и дигитализират за медии и печатни издания недостъпни и в повечето случаи застрашени обекти на недвижимото културно наследство, за някои от които литературата е библиографска рядкост, документацията е недостъпна, новите издания на вече изготвени изследвания дълго се бавят, а туристическите материали са оскъдни

2.3. Поклонничество отговорно към културно-историческото наследство

Ако православната духовност не се отъждествява понякога с аскетичното пренебрежение към качеството на живота, към красивото, може да се забележи, че отговорността към църковното изкуство и състоянието на неговите произведения е важна и за вероизповеданието. Ако не съществува изкушение в бедните страни да се употребяват литургичните предмети само като обзавеждане, без да се оцени труда на ближния и жеста на дарителя, нямаше да е така трудно да се забелязва и състоянието на храмовете. Как иначе българският патриаршески храм-паметник десетилетия наред се руши пред очите на всички¹⁹, нещо подобно се случва и с някои значителни катедрални, енорийски и манастирски църкви и параклиси, данните за историята им не се попълват, а изданията се отлагат от поколение на поколение.

Няма обяснение защо не се обръща внимание на отдавна приоритизираните проблеми на централния софийски храм използван и като емблема при брандирането на града и страната, особено при състоянието на красивия и препозлатен купол, чиято конструкция е горяла и е била повредена още в средата на XX век. Вместо това вниманието на обществеността се отвлеча чрез информирание за съотношението на руски и български автори при украсата, която вече се разпада от влагата и възникват подозрения, че стилът на стенописите е причината за занемаряването на сградата. Повдига се полемика около руския произход на светеца-покровител и в това се търси оправдание за премълчаното приветстване на разпада на ценни произведения на църковното изкуство, тъй като под влияние на крайни и пристрастни чуждестранни автори придобили влияние в миналото, мнозина вярващи са склонни да ги приемат за неканонични, въпреки мястото им в религиозността на много поколения вярващи...

Освен иконоборския потенциал на претворяването на съвременните възродителни течения в православието спрямо далеч по-земните ни локални религиозни потребности като пост-комунистическо об-

---

¹⁹ Destruction of monuments of Eastern Christianity. Photo-album. Athens, Interparliamentary Assembly on Orthodoxy, Hellenic Parliament, 2017, Pages: 130-131, 190

щество, идва ред да се преосмисли необходимостта от съответно сакрално музейно пространство за вече нежеланите днес произведения на църковното изкуство, създадени в България през XX в. от най-изтъкнатите художници с благословението на тогавашното духовенство. Докато изкуствоведската колегия проучва този период и внимателно изчаква правилния момент да се заеме с по-обстойно популяризиране на постиженията си, започват да се появяват творческите биографии загатващи за художественото наследство на водещите автори и колективи рисували в храмовете, но репресирани или просто забравени. През това време образите служили на българското паство като икони повече от век, в най-добрия случай ще останат да красят столовите, библиотеките, жилищните помещения и килерите, където няма оптимални условия за съхранението на произведения на изкуството с такава стойност, а в същото време и непродаваеми.

Недоумението свързано със закъснението на дигитализацията на неовизантийското академично изкуство в риск се свързва и с неяснотите при опита да се обяснят забраните за фотографиране на църкви и прицърковни пространства, които не са паметници на културата от световно значение. Отказът от популяризация на нещо, което по свещеното си предназначение и без друго принадлежи на вярващите, може да се обясни с авторски права, съображения за сигурност, които понякога причиняват отсъствието на сайтове, брошури, книги за историята, албуми и картички с изгледи, репродукции на икони, фрагменти от стенописи, мощи и други информационни материали и сувенири за спомен и подарък. Вместо с красивото, обществеността и в религиозен план се занимава с нерешими световни проблеми, докато се стреми да се фокусира върху действителността и сплотяването. Така сред множеството забранителни надписи в светите места, до които често се ограничава изказа на дадена църковна общност (особено при отсъствие на комуникативни интернет ресурси), освен обичайните пояснения на елементарния църковен етикет и ритуал, се появяват указания за вида общуване между посетителите, за начина на осмисляне на необичайното облекло, съчетан с отказ от детски площадки и опити на общността да се затвори за външни хора, доколкото е възможно.

3. Прецеденти

Доскоро за най-драстично застрашаване на църковно наследство се приема разрушаването, нелегалното преместване на храмове и стенописи²⁰ и използването на материала и терена с друга цел, което е и тясното значение на термина „секуларизация“. Превръщането на храмовете от недвижими в движими ценности и отделянето на материалната от нематериалната им част, обикновено се обяснява с духовния характер на иконопочитанието и практическата канонична възможност, известна и от житийната литература, църквата да продава имуществото и ценностите си, когато животът на вярващите е застрашен, но до определени предели. Така се тълкува и нежеланието на църковните власти за масово храмостроителство, при благословение на отделни инициативи²¹, тъй като субсидията за изграждане на църква не обхваща издръжката на скъпите обществени сгради впоследствие. Независимо, че вярващите изпълват храмовете основно на пасхалните богослужения, а в останалото време само наминават, при наличие на стабилна общност свързана с отделен храм или комплекс, перспективите за поддръжка са по-благоприятни.

---

²⁰ В много от историческите случаи, които от време на време се връщат в сферата на междудържавните преговори и попадат в обсега на обществените дискусии, например на територията на Северна Гърция и Кипър, поради военните обстоятелства и професионалния характер на такива действия, тълкуването на едната страна е опазване, спасяване от унищожение. Другата страна приема прибирането на ценности в музеите като ограбване, това налага засекретяване на фондовете, което се изразява в ограничение на достъпа, забавяне на проучванията и отлагане на обгрижването, документирането и социализацията на наследството. Понякога се осъществява взаимно връщане на реликви в контекста на международни отношения и в посоките, където те се предполага да принадлежат, въпреки глобалния характер на вероизповеданията и условността на авторското право за сметка на опазващите държавни институции

²¹ Шапкалова, Светла, Различните мнения на граждани от столичен район за построяване на нов православен храм, – В: Назърска, Жоржета, Светла Шапкалова (съст.), Хармония в различията, Сборник с доклади от Научната конференция „Хармония в различията“, С., 11 декември, 2017, За буквите – О писменехъ, ISSN 2367-7899, 2017, Страници: 153-162

3.1. Разминаване на ценности и гледни точки

Сред най-невероятните примери на обратно пропорционално съотношение на светските и духовни тенденции на разруха и въздигане е „благочестивото“ унищожаване на ценните средновековни стенописи на църквата на стар и отдалечен планински манастир, последвано от умела реставрация до високо издържана възстановка с подкрепата на субсидия привлечена при вещо църковно управление. От една страна е смелата и продиктувана от духовно дръзновение изява на един ярък самобитен богомаз и младостарец, на когото дължим интересните примитивни илюстрации, които имат и духовно присъствие по стените на няколко манастира у нас. Десетилетия наред туристите се възхищават на откъсите от доскоро недостъпни свещени текстове изписани по външните стени на сградите в светите места и на декорацията, която напомня на цветовете на сладкарските произведения, както възторжено се изразяват обикновените хора разнообразени от интересната гледка сред природата.

При възраждане на братствата и сестричествата и свящото желание на новите монашестваци да осъществят пътя от екскурзоводство и гостоприемство до аскетичен уединен живот, на много места тези атрактивни изяви тактично са оставени да изчезнат с времето, не само защото нямат художествена стойност, както се случва с други постари стенописи. В същото време две силно вярващи художнички стават последователи на духовника усамотил се в неохранявана и неподдържана обител, която привлича с окаяното си състояние хора чувствителни към разрухата на видимите следи на църковността от миналото. Вместо да се обърне към висшестоящите авторитети, да потърси спонсорство и професионална помощ, народно-творческият колектив (който е възможно и съвсем по църковния ред да е стопанисвал манастирчето), се заема със свои сили да направи, „каквото може“ по спасяването на рушащата се църквичка, както едно време...

Така в кратък срок, отговорните към момента за обителта лица почти покриват уникалните късносредновековни стенописи от здрава темпера в хубави цветове с ярки акрилни бои с изкуствен блясък, макар и все още не до неоновни нюанси, каквито днес се намират в художествените магазини. Сюжетите и типажите са промени, според интересите и вкусовете на тримата вярващи, които приемат средновеков-

ните типажии на свещените лица за твърде по народному пълнички за да са достатъчно аскетични за XX в. Авторските художествени резултати са дигитално документирани и популяризирани в личните профили на творците в социалните мрежи с нескрит ентузиазъм и творческо удовлетворение. С това надрисване, пре(из)писване, надживописване, реставрация или обновление, авторите се нареждат сред мнозината други художници, чиито творби са искрено създадени, но не са одобрени и впоследствие са унищожени. Дали те са помислили, че може някога да се почувстват като предишните зографи, които и да не са светии, може би са виждали отнякъде какво се случва с техния свещен труд...

3.2. Гражданското спасяване на църкви и манастири

При разгледания случай, обществеността е заинтересована повече от спирането на грубото унищожение на паметника, отколкото от подобряването на запуснатото му състояние, което преди това не е било забелязано, защото е повсеместно. В подобни случаи на мобилизация на обществеността, чрез критика граничеща с публична реч на омразата се постига унищожение на авторски стенописи, които не са православни, но на автора не се предлага алтернатива да реализира проекта си в инославен храм или като експозиция. Много свещени обители днес не са нужни на никого като храмове, някъде хората не ги забелязват, а при строежа на нови църкви се протестира в защита на природната среда и пространствата за отдих. Но това все още не означава, че и наследството е излишно и е допустимо да се разруши.

Съществуващите или възстановени свети места обикновено възникват като резултат на случайна изява на отделни лица или групи с възрожденска нагласа и възможности и по тази причина качеството на съграденото не е обект на систематична оценка и контрол, каквито не достигат и не са социално подкрепени и при гражданското строителство, поне на този етап. Парадоксите на съхранение на свещен обект като паметник или туристически обект, поради отказ или невъзможност на църковните власти да го стопанисват, обикновено завършват с

възстановяване на богослужението, стига поне то да е по силите на църковните структури в съответния регион. Обществеността принципно не е обективно информирана за обстоятелствата на църковно управление и служение на религиозните центрове за да бъде съпричастна.

Нанасянето на слой след слой църковна стенопис през вековете, поради възникване на повреди или промяна на вкусовете и преосмисляне на художествено-естетично и богослужебно-канонично оптималните за времето стил и иконография²², не е новост в свещеното иконописно предание. Но някога това се е извършвало по класическата фрескова или друга технология, която впоследствие позволява безопасно разкриване и разслояване, особено ако е акуратно приложена и паметникът не е повреден. В миналото духовенството обикновено не е имало предвид заличените (по благословение и разбирателство) с нова иконопис произведения някога да се възстановяват. Днес в хода на професионалната грижа за паметниците²³, освен опазването, представянето и дигитализацията е възможно стените на храма да се разслояват и експонират в няколко отделни църкви, което все още е непостижимо като масова практика, въпреки очевидната полза от музейна и църковна гледна точка.

3.3. Трудности

При целия напредък на археологията и реставрацията през ХХ в., нормално е духовенството да има резерви към литургичната пригодност на някои качествено реставрирани църкви, които ограничават богослужебните практики. При някои паметници на културата от све-

---

²² Икономова, Аглика, Историческият живот на църковната монументална живопис и измененията ѝ, внесени от човека, Списание Духовна култура, № 5, 1992, Страници: 20-31, основни причини за промени водещи до послойно преизписване на свещените пространства са: поява на разрушения, ремонти при разширения, идейно-естетически съображения, внасяне на корекции и неизбежни загуби при реставрация, цялостно храмово преблагоукрасяване при вариране на благосъстоянието на общността

²³ Икономова, Аглика, Историческият живот... , Страница: 31, изтъква се комплексността на произхода на неоригиналните покрития и необходимостта от изясняването на причините за съществуването им по време на консервационните проучвания с оглед на решението на трудните технически и естетическа проблеми преодолявани при отстраняване на наслоенията и експонирането на религиозните стенописни паметници

Точно или национално значение няма възможност за възстановяване на загубените и заменени фрагменти чрез ретуши и така храмовете си остават с непълна, макар и канонична иконография – с празни участъци. Колкото за духовенството и да е древна практика и да се превърне в приемливо решение един храм да се доизпише²⁴, иконостасът да се подмени с нов, художествени произведения да се унищожат за да не смуцават вярващите, толкова следва и да е опция временната видео-възстановка на недостигащата иконография, виртуалната реставрация чрез прожектиране на документираното в миналото състояние на почернели опушени стени, докато се реставрират.

Вече се приемат като по-удобни електронните уредби, дигиталните богослужбни книги, видеостените при препълнен храм, постерите при липса на патронно изображение и други външни стенописи, тапетите при невъзможност за поръчка на рисувани стенописи, музиката при липса на хор, видеонаблюдението, излъчването в реално време, възможността за разглеждане на църквите със средствата на виртуалната реалност. Повече или по-малко приети в църковната практика са печатните и дигитални икони и изгледи от свети места на различни повърхности, в книги и репортажи в традиционни и социални медии, фотографирането, документирането и дори копирането на целия стенописен ансамбъл и репродуцирането му другаде в света, където да благоукраси други храмове. Ако така благовестието достига до повече хора, защо не, особено ако се приеме за допустимо на едно място в православния свят и се благослови пренасянето на опита...

3.3.1. Въображаеми дилеми поради неинформираност

Художествената практика на надживописване съществува от древност и е приета в църковното благоукрояване. Не би било некоректно разслояването на църковен стенопис или икона и за целта от-

---

²⁴ В църковната практика съжителстват тенденции да се преизписва в едновременно или в съвременен стил, както и според мода, свързана с поклонничеството, книжнината, информационния поток, богословските и църковни тенденции и други процеси ориентирани спрямо динамиката и устойчивостта на системата от религиозни центрове в цялото им разнообразие и конкретни геополитически и локални контексти

давна е прието свещени обекти да се изследват с техника²⁵, да се заснемат и експонират, включително и да се разглобяват. За разлика от иконите, които не можели да се надрисуват и се изгаряли при мирова-ренето, стенописите са се запазвали и в разрушен вид, което днес дава възможност на археолозите да ги разкрият и върнат по местата им заедно с професионално преместените, след като се прецени къде те ще са максимално защитени и физически, с надеждата това да е именно храмовото пространство и то обитаваното и обитаемо.

Експонирането на свети места във виртуалната реалност, разглеждано и като поклонничество е различно от дистанционното онлайн поклонничество с това, че поставя зрителя на пиедестал в свещения обект и показва разрези от храма, които премества за да се видят по-добре със зададена информационна и съзерцателна цел. Но този подход не е много по-различен от традиционните и от разглеждането, примерно с бинокъл в храм, където се пуска аудиозапис. Така се променя обикновеното преживяване на богослужението и в поклонническите му аспекти, но от пространствена гледна точка – аналогично на впечатленията в храмовете снабдени с балкони и асансьори. Виртуалното черкуване²⁶, в зависимост от качеството си, може да е също толкова реално като: виртуалността на църковния концерт на хорове извън богослужението и с гръб към олтарното пространство, изложба на иконостаси, раки, хоругви и тронове прибрани от областта и подредени в бившия басейн на банята или представени в експозиция на музей, където не се пускат хората и няма издаден албум с репродукции. Както при участието в благоукрасата и поддръжката на сградите и за съвременните опитни зрители, 3D храмът не е нещо принципно по-различно и необичайно от ползване на таблет и смартфон, четене на книга, разглеждане на албум или наблюдение на видео, запознаване с репортаж или жив разказ, описващи същите недостъпни храмови пространства.

---

²⁵ Христов, Христо, Известия на Националния исторически музей...

²⁶ Новите практики на приложение на съвременни технологични решения в свещените пространства не винаги идват отвън за религиозните общности и понякога се вплитат така органично в културната тъкан на мястото и общността, че дилемите, с които се занимават изследователите изглеждат конструирани

4. Решения на място

Практиката от няколко десетилетия включваща църковните структури²⁷ и особено последните поклонническо-просветни и богослужебно-туристически инициативи подкрепени от няколко областни и общински управи, от опита и непосредствената дейност на туристически и академични колегии²⁸ са значителен стимул и коректив на процеса на опазване на сакралните пространства и центрове, също така и подпомагаща тяхното възстановяване. Обратно пропорционално на очакванията зададени в хода на радикализиращите православни тенденции в поклонничеството с цел да се привличат крайно настроени вярващи в специфичен религиозно-пазарен сегмент, опитните непосредствени организатори, участници и наблюдатели предпочитат адекватните културни практики. Опитът показва, че и с идеята за пътуваща църква близка до неформално духовно образование на границата на вътрешна и външна църковна мисия, при една по-балансирана стратегия, стриктно православният и български поход към манастир през множество свети места и по стъпките на пренасяне на мощите на преподобен светец-покровител на страната, може да бъде същевременно и хубаво, качествено културно и туристическо събитие.

---

²⁷ Шапкалова, Светла, Междуепархийско партньорство за развитие на културно-историческото наследство, – В: Дебрюне, Нина (съст.), Публично-частното партньорство и устойчивото развитие на културното наследство, III Научна конференция по организация, управление и защита на културно-историческото наследство, 2014, Страници: 156-166

²⁸ Бакалова, Елка. Култът към реликвите и чудотворните икони. Традиции и съвременност, 2016; Георгиева, Албена (състав.), Свети места в Софийско. Култове, разкази, образи, 2013; Коев, Евгени, Паскал Пиперков, За пътя на пренасяне мощите на свети Иван Рилски от Средец до Търновград през 1195 година. Хронология на Поклонническия поход „Свети Иван Рилски“ 2016, В: Петков, Петко, Галина Богданова (ред.) Културно-историческо наследство: опазване, представяне, дигитализация, Том 3, 2017, Страници: 70-100; Павлов, Павел, Връзката свети Йоан Рилски – Средец, Триадица, София. Възможност за богословско-историческа интерпретация, Списание Богословска мисъл, № 3-4, 1999, Страници: 51-56; Пиперков, Паскал, Проучвания на места, свързани със свети Иван Рилски. Хронология на поклонническия поход „Свети Иван Рилски“ 2015, В: Петков, Петко, Галина Богданова (ред.) Културно-историческо наследство: опазване, представяне, дигитализация, Том 2, 2016, Страници: 117-126; Поклоннически маршрути в Търновската Света гора, В: Петков, Петко, Галина Богданова (ред.) Културно-историческо наследство: опазване, представяне, дигитализация, Том 1, 2015, Страници: 60-80

Оказва се, че участници, които изглеждат съвсем светски настроени и идващи да си отдъхнат и да се позабавляват сред природата, вместо да се съсредоточат в молитва, след време или непосредствено, спонтанно показват потенциал за ефективно богослужебно поведение, молитвено участие и съпричастност към поклонническите мотиви и цели. В същото време се оказва и възможно сред опитните поклонници, убедено благочестивите и възцърковени християни да се развиват устойчиви рекреативни тенденции и крайни форми на разпускане достигащи до тормоз на първата описана категория хора. Недостатъчно проучени остават възможностите за международен обмен и интегриране на хора в неравностойно положение, но вече съществуват още два по-кратки поклоннически пътя до възстановяващи се обители: Възнесение Господне до Долнолозенския манастир и Света Троица до Дивотинската обител. Разпространението на значимата за страната ни нова традиция се осъществява чрез интересната дейност на софийския епархийски поклонническо-просветен център, която е част от десетилетия опит на вече утвърдени, културно-богословски издържани звена за религиозен туризъм. Логичната следваща очаквана стъпка е постепенното организиране на трансграничен поклоннически път „По стъпките на света Петка“, какъвто е проектиран неколkokратно преди да се натрупа реален опит, който да позволи привличането на организационен и молитвен капацитет.

Отказът от брандиране²⁹ извън публичния образ изграден върху ценностите, визията и мисията на Българската православна църква-Българска патриаршия и официалните местни власти, при спазване на всички оптимални законови изисквания по безопасността и правозащитата при организацията на събитието, успешно премества акцента на това поклонничество от спортния и бизнес аспекти, на които залагат подобни хубави инициативи ориентирани към свети места. Целта на този характер на Рилския път не е асоциална, не е и само нетрадиционен начин за маркетинг, а е симптоматична за появата на оригинални културни прояви в религиозната сфера, указващи реално въз-

---

²⁹ Нежеланието за търговски дейности съпровождащи поклонничеството цели да премести акцента върху общуването между хората и общуването с Бога, съединени в молитвено-богослужебния изказ, но не изключва граждански субсидии, подсигуриране на безопасността, информационни материали, включително и съставянето на пътеводител, което предстои, изработката на преносими икони и хоругви

раждане на православната общност. Като разчита на подготовката на специалисти в областта на религиозния туризъм и успешно съчетава елементи от утвърдени местни, регионални и световни поклоннически практики, българското събитие продължава традициите на скътаната високо в планината и пещерите святост, подкрепена от стремежа на света към извисяване и възсъзидане на Божия образ у хората.

Изпитвана през полето, реката, платото и върховете, под слънце и дъжд, новата традиция напомня едновременно за дейността на едновременните църковни братства от първата половина на XX в., за пасхалните литии, за манастирските бдения в навечерието на съборите, за черкуването на хората в отдалечени места през атеистичния период, за приобщаващите панаири, народни танци и спортни изяви в задграничните³⁰ енории. Какво срещат хората по този път, освен самотни разрушени свети места и общителни приятели? Намират се радушни домакини, сред които с всяка година поклонничеството намира все повече последователи, място в културния календар и известност и други места. Виждат се свети места, утихнали, вече оживени или никога не замлъквали, които са останали непознати и за църковните медии отразяващи храмовите празници. Вярващи, които не познават тези кътчета на наследството, разкриват богата история и голям потенциал, който предстои да се разработва и да достига до хората чрез репортажите и сияещите лица на рилските поклонници. Постещи, но изминаващи тежки маршрути, отдъхващи и общуващи, уединени от света и вече ежегодно обединени в очакване на Преображение в Рилския манастир, някои от поклонниците дори вече изминават целия път на пренасяне на мощите на светеца-покровител през красивата и обезлюдяваща се българска земя.

---

³⁰ Българското църковно наследство зад граница днес се проучва като един от значимите аспекти на културното явление на емигрантските общности с отражение и върху развитието на излъчлата ги страна: Vukov, Nikolai, Lina Gergova, Tanya Matanova, Yana Gergova (eds.), *Cultural Heritage in Migration*, 2017

4.1. Изясняване на мотивацията

Стриктното и високо духовно и богословско разбиране за свещените пространства и обекти като репрезентация и фокус на реално, макар и не винаги и за всички, осезаемо живо и силно небесно покровителство се разкрива в житийните моменти зафиксирани чудното явяване на свещена личност или икона, не за да бъде спасявана, а за да закриля. Оттам се изяснява и идеята, че в светите места хората прибягват и за защита като към извор на благодатни сили и източник на духовна светлина, както праведниците, с потенциал тази енергия да се разпръсква и обхваща все по-голямо пространство като поглъща тъмнината. Интердисциплинната перспектива към тази богато разработвана днес йеротопична проблематика очертава извода, че сакралните топоси, ако и да са обособени и необщодостъпни, всъщност не се нуждаят от опазване за да просъществуват, нито от ресурси, но от оптимална и веща експлоатация.

Свещените места и обекти имат потенциала да променят хората и обществото, но в същото време са създавани, посещавани, разкривани, променяни, реставрирани, украсявани, обезопасявани и премествани, не винаги като културна ценност и съсъд на святост. В стремеж да се одухотвори друго забравено кътче за сметка на изначалната локация или да се свърже някак с хора, които иначе нямат достъп, светите места се разгръщат чрез техните посетители и послания. При заплахи от различен произход, въпреки богатата символна наситеност, закодирала богословските реалии на молитвения живот, от сакралните обекти в риск, наред с нематериалното наследство, се пренасят и свещените артефакти, доколкото това е възможно или се укриват на място. Това е възможно и за елементите обозначаващи светостта на недвижимите ценности, а откриването или връщането на изнесеното, въпреки условностите и загубите, въпреки откъсването си от реалния си контекст, обикновено има характер на тържество, освен ако не е уместно.

4.2. Предизвикателствата на добрите практики

От разгледаните до тук позиции идва и решението на отговорни съвременни духовни лица с широка обща култура и съзнание за опазване на наследството при решението на проектен принцип да се възстанови за вярващите, ценителите и туристите именно счетен за вече загубена кауза надрисуван с акрил късносредновековен манастирски храм. Възкресяването на така екстремно застрашеното късче недвижимо културно наследство се осъществява от един от водещите у нас реставраторски екипи с над две десетилетия опит в не по-малко трудоемки задачи. Наред с работата по десетки подобни обекти, заплашени от разрушаване, художниците са автори на канонични стенописни проекти, интердисциплинни публикации по актуални проблеми на реставрацията³¹ и богословието³², каквато се подготвя и за този обект, въз основа на документирането на паметника.

При този свещен и ценен обект на културното наследство и поклонничеството, в кратък срок синтетичният живописен слой е отстранен на ръка, сантиметър по сантиметър, със силни разтворители и с изключително внимание. Правена е поетапна преценка на темповете на разкриване на оригинала, здраво изграден в темперна стенописна техника, при които да се запази максимално от площта и качеството на старата стенопис с минимална видимост на неминуемите загуби и едва забележими елементи на възстановка. Професионалното отношение на екипа включва не само проучване на архив и литература, но и обсъждане с поръчителите на немислимата при такова спасяване на оригинал от вмешателство възможност за съхранение поне на фрагменти от увреждащия слой живопис като произведение на изкуството, което не би следвало да се унищожи напълно.

Макар и изградено така травматично за храма и по съображения, които изглеждат сектантски, наличното надживописването не е прос-

³¹ Стефанова, Любомира. Ново изписване на българските православни храмове – технологични, морално-етични, иконографски проблеми. – В: Прашков, Любен (съст.). Консервация и реставрация на музейни и художествени ценности. Научни и етични проблеми, 2003, с. 316-323

³² Stefanova, Lubomira, Migration of Relics of Saint Petka as a Symbol of Balkan Spiritual and Ethno-Cultural Unity from Hesychasm to Nowadays, In: Vukov, Nikolai, Lina Gergova, Tanya Matanova, Yana Gergova (eds.), Cultural Heritage in Migration, 2017, Pages: 170-184

то забелено отгоре с боя, върху която да се рисува наново или да се залепи платно с принтирани стенописи или да се нанесе друго покритие, което един ден да се разруши поради влагата и да породи нови въпроси и недоумения, освен непоносими разходи. Сградата е отремонтирана с оглед на бъдещото оцеляване на реставрираните стенописи и така ситуацията е решена диаметрално противоположно на изоставянето на обекти, черкуването в неприемливо благоукрасени пространства и нехуманните приживе на творците забелвания на високо художествена авторска стенопис, която се е приела за неканонична, въпреки че е била одобрена в проектния си етап. Във фокуса на това проучване е щастливото обстоятелство, че в миналото, освен големите посветени изследователи на църковното наследство от края на XIX и началото на XX в., у нас след средата на века научната школа се разраства³³ и изкласява основатели на нови направления. Създава се и просъществува институцията на НИПК занимаваща се и с мащабното документирание и публикуване на паметниците, което позволява възстановяване и след бедствия, стига професионалното заснемане да е съхранено и достъпно.

4.3. Наследените проблеми и решения

Към момента у нас все още не е напълно възможно и не винаги е практично дори и за реставраторите да ползват и допълват свободно и пълноценно архива с визуалната и писмена църковна документация. Не навсякъде отговорните църковни структури разполагат с търсената от заинтересованите в опазването на културното наследство специалисти в необходимия вид, качество и детайл. В повечето случаи и много по-широк кръг от специалисти не успяват да подсигурят необходимите данни и да предприемат съответните стъпки за коректно възстановяване на светите места.

В отделни случаи не се намира трудният и донякъде непривичен еднакво за всички баланс между възстановяване на условията за: богослужението в общността, поклонничеството, отдиха и туризма и други дейности осъществявани в близост. В резултат не може да се възроди енорийския, монашески или поклоннически живот, поради

³³ Иванова, Венета, Любен Прашков. Години в Академията (Благодарности), 2009

особеностите на туристическия поток носещ излишък от публичност, дейности и ресурси застрашаващи обитателите и причиняващи неправилна експлоатация на обекта и в крайна сметка водещи до реструктуриране и дори преместване подобно на ефектите от регулациите в селищата по обективни причини. Но тъкмо гражданският интерес обещава в последно време да подsigури в интерес на обществото възстановяване на единната база данни и достъп до нея.

Остава по-нататък светите места да не бъдат повече третиращи като пейзаж или атракция, което в отговор да провокира ограничения на туристическите възможности от страна на техните обитатели, вместо да се съчетаят интересите на вероизповеданието с изкуството, местните обичаи и легенди, както някъде се получава съвсем естествено в контекста на добросъседството. Докато редица отдалечени храмове бяха оставени да се разрушат пред очите на всички, а други бяха застроени, в някои малки населени места светите места съхраняват с уважение творчеството на местни автори от късния XX в. В свещени туристически обекти възстановили и монашеския си живот се оказва възможно реставрирането на благоукрасата след десетилетия от самия зограф, което показва потенциала на ерудираното духовенство да управлява наследството оптимално.

5. Обобщение

Съвестното, добре управлявано и субсидирано професионално опазване на художественото наследство свързано със свещените пространства е не по-малко търсено и очаквано у нас, отколкото изявата на тази отговорност в сферата на гражданското или светско изкуство. Внимателното и обективно проучване, всеобхватната съвременна дигитализация и коректното представяне, съобразено с възможно най-широк диапазон потребители са единственият път за укрепване на местната духовна култура като цяло и в отделните ѝ измерения. Цели се достигането до такава степен на виталност в областта на опазването и на църковното културното наследство, при която е възможно да се създават нови канонично съвместими с живота на религиозните субкултури практики и решения, които да не са просто привнесени отвън,

макар и по силата на православната глобалност, а да станат вдъхновение за другите.

Засега, обективната интерпретация, информираната аргументация и социализиращата популяризация на църковното наследство у нас все още не успява да се развие до степен да вдъхнови оригинални и стабилни български традиционни и иновационни процеси на храмостроителство³⁴ и експозициониране достигащи до ясна локална политика съизмерима с регионалната и глобалната в същата сфера. Остава наложително извеждането на еднакво застрашеното от светските и духовни крайности църковно наследство от състоянието на риск, най-голям и видим сред страните с преобладаващо население с православна вероизповедна принадлежност, тъй като именно там се разчита на потенциала за възпроизводимост на практиките създали в миналото съответните културни продукти. Стабилността и представителността неминуемо предстои да се постигне чрез местната четвъртвековна интердисциплинна изкуствоведско-богословско-художествено-иконописна академична традиция у нас. За да се очакват непостижимите към момента резултати в обозримо бъдеще, първата стъпка е църковната художествена школа да бъде представена и приета в редиците на българския висш клир, както музикалната култура и с това да престане да бъде грубо профанизирана от отделни представители на всички заинтересовани в извисяването ѝ страни, поради откъснатостта им от отделните отговорни за наследството кръгове.

---

³⁴ Тулешков, Николай, (ред.), Наръчник по православно храмово строителство, 2002

Фигура 1. Компактни и непожароопасни свещници, които още не са украсени и обозначени църковно и отвън, но вече позволяват на вярващите да виждат добре светите персонажи от реставрираните стенописи и икони, да отстояват цялото богослужение, без да се налага от време на време да излизат от свят на чист въздух и без да преодоляват стълбища за да запалят свещ на свещниците

Фигура 2. Указателна табела в образец столичен храм. Тези надписи не разхубавяват свещените пространства, но издават отговорно отношение.

Фигура 3. Начините на изобразяване на невидимото присъствие на свещени персонажи и църковна общност в сакралните пространства никога не може да са свършени, както и възможностите на земните вярващи да участват в богослужението имат условности, особености и предели.

Литература

1. Bakalova, Elka, *The Cult to Relics and Miraculous Icons: Traditions and Contemporaneity*, Sofia, IEFSEM- BAS, ISBN 978-954-322-836-2, 2016 (Бакалова, Елка. Култът към реликвите и чудотворните икони. Традиции и съвременност. С., ИЕФЕМ-БАН, ISBN 978-954-322-836-2, 2016);

2. Bogdanova, Galina, Negoslav Sabev, Accessibility of Tourist Services for People with Disabilities, In: Petkov, Petko, Galina Bogdanova (eds.), Cultural and Historical Heritage: Preservation, Presentation, Digitalization, Volume 3, 2017, Regional Public Library "P. R. Slaveykov" V. Tarnovo, Bulgaria, ISSN 2367-8038, 2017, Pages: 156-163 (Богданова, Галина, Негослав Събев. Достъпност на туристическите услуги за хора с увреждания, В: Петков, Петко, Галина Богданова (ред.), Културно-историческо наследство: опазване, представяне, дигитализация, Том. 3, 2017, Велико Търново, Народна библиотека „П. Р. Славейков“, ISSN 2367-8038, 2017, Страници: 156-163) <http://www.math.bas.bg/vt/kin/book-2017/12-KIN-2017.pdf> (24 April 2018, 19:44);
3. Bozhilov, Stanimir, Church Painting After 1944, In: Vassilchina, Violeta, Dimitar Grozdanov, Dolores Dilova, Svilen Stefanov, Chavdar Popov (eds.) 120 Years Bulgarian Art – Applied, Decorative, Monumental. Sofia: Union of Bulgarian Artists, ISBN 978-954-92591-5-5, 2014, Pages: 206-219 (Божилов, Станимир, Църковна живопис след 1944 година, – В: Василчина, Виолета, Димитър Грозданов, Долорес Дилова, Свилен Стефанов, Чавдар Попов (съст.), 120 години българско изкуство – приложно, декоративно, монументално, С., Съюз на българските художници, Фондация "Поддържане на изкуството в България", ISBN 978-954-92591-5-5, 2014, Страници: 206-219);
4. Chureshki, Stephan, Eastern Orthodox Christianity and Communism in Bulgaria 1944-1960 Years, Sofia, Prosveta, ISBN 954-01-1669-4, 2004 (Чурешки, Стефан, Православието и комунизмът в България 1944-1960 години, С., Просвета, ISBN 954-01-1669-4, 2004);
5. De Brune, Nina (ed.), Socialisation of Bulgarian Cultural-Historical Heritage, 1st Scholarly Conference on Problems of Cultural-Historical Heritage, Sofia, 31 January 2013, Bulletin of Aretè Fol Foundation, Year V, No 4, 2011, Sofia, Zemya, ISSN 1312-1715, 2012, Дебрюне, Нина (съст.), Социализация на българското културно-историческо наследство III Научна конференция по организация, управление и защита на културно-историческото наследство, С., 31 януари 2011, Бюлетин на Фондация Аретè-Фол, Година III, № 4, С., Земя, 2011, ISSN 1314-5517, 2012);

6. Denchev, Stoyan, Sofia Vassileva, State Policy on Cultural-Historical Heritage of Bulgaria, 1878-2009: Lectures, UniBIT, Sofia, Za Bukvite – O Pismench', ISBN 978-954-8887-49-6, 2010 (Денчев, Стоян, София Василева, Държавна политика за културно-историческото наследство на България, 1878-2009: Лекции, УниБИТ, С., За буквите – О писменехъ, ISBN 978-954-8887-49-6, 2010);
7. Destruction of monuments of Eastern Christianity. Photo-album. Athens, Interparliamentary Assembly on Orthodoxy, Hellenic Parliament, ISBN 978-960-560-139-3, 2017;
8. Dimitrov, Ivan, Christian Pilgrimage – Theory and Practice, Journal Spiritual Culture, No 3, 2001, ISSN 0324-1873, Pages: 1-11; Worship and Pilgrimage. Historical-Exegetic View, Journal Spiritual Culture, No 5, 1998, ISSN 0324-1873, Pages: 15-27 (Димитров, Иван, Християнското поклонничество – теория и практика, Списание Духовна култура, № 3, 2001, ISSN 0324-1873, Страници: 1-11; Поклонение и поклонничество. Историко-екзегетически поглед, Списание Духовна култура, № 5, 1998, ISSN 0324-1873, Страници: 15-27);
9. Dinova-Ruseva, Vera, Church Art 1878- 1944 (Decorative-Monumental Painting (1878-1945). Icon-Painting (1878-1945). Unpublished Archive of the Institute of Art Studies-BAS, 1996, with Selection), In: Vassilchina, Violeta, Dimitar Grozdanov, Dolores Dilova, Svilen Stefanov, Chavdar Popov (eds.) 120 Years Bulgarian Art – Applied, Decorative, Monumental. Sofia: Union of Bulgarian Artists, ISBN 978-954-92591-5-5, 2014, Pages: 206-219 (Динова-Русева, Вера, Църковно изкуство 1878-1944 (Декоративно-монументална живопис (1878-1945). Иконопис (1878-1945). Непубликуван архив на ИИИ-БАН, 1996, със съкращения.) – В: Василчина, Виолета, Димитър Грозданов, Долорес Дилова, Свилен Стефанов, Чавдар Попов (съст.), 120 години българско изкуство – приложно, декоративно, монументално, С., Съюз на българските художници, Фондация “Поддържане на изкуството в България”, ISBN 978-954-92591-5-5, 2014, Страници: 206-219);
10. Georgieva, Albena, Holly Places in the Region of Sofia. Cults, Narratives, Images, Sofia, BAS, ISBN 978-954-322-669, 2013 (Георгиева, Албена (състав.), Свети места в Софийско. Култове, разкази, образи, С., БАН, ISBN 978-954-322-669, 2013);

11. Gorbunova-Lomax, Irina, *Icon: Truth and Fabrications*, Saint Petersburg, Satis', ISBN: 978-5-7868-0019-7, 2009 (Горбунова-Ломакс, Ирина. Икона: правда и вымыслы, СПб., Сатисъ, ISBN: 978-5-7868-0019-7, 2009);
12. Hristo, Hristov, *Publications of National Museum of History, Volume 4, Committee on Art and Culture, Society of Physicists, Papers and Reports from First Scientific Symposium "Physical Methods for Discovery, Research and Preservation of Monuments of Culture"*, Dedicated to the 1300th Anniversary of the Founding of the Bulgarian State, Sofia, 19-21 November 1981, Sofia, Nauka i Izkustvo, ISSN 1311-5219, 1983 (Христо, Христо, Известия на Националния исторически музей, Том IV, Комитет за изкуство и култура, Дружество на физиците, Доклади и съобщения от Първия научен симпозиум „Физични методи за откриване, изследване и опазване на паметниците на културата“, посветен на 1300-годишнината от основаването на българската държава, София, 19-21 ноември 1981, С., Наука и изкуство, ISSN 1311-5219, 1983);
13. Ikonomova, Aglika, *Historical Life of Church Monumental Painting and Its Modifications Introduced by Human*, Journal Spiritual Culture, No 5, 1992, ISSN 0324-1873, Pages: 20-31 (Икономова, Аглика, Историческият живот на църковната монументална живопис и измененията ѝ, внесени от човека, Списание Духовна култура, № 5, 1992, Страници: 20-31);
14. Ivanova, Veneta, Lyben Prashkov, *Years in the Academy (Acknowledgments)*, Sofia, Lybomadrie, ISBN 978-954-8334-87-7, 2009 (Иванова, Венета, Любен Прашков. Години в Академията (Благодарности). С., Любомъдрие, ISBN 978-954-8334-87-7, 2009);

15. Koev, Evgeny, Paskal Piperkov, On the Route of Transfer of the Relics of Saint John of Rilla from Sredets to Tarnovgrad in 1195. Chronology of the Pilgrimage March “Saint John of Rilla” 2016, In: Petkov, Petko, Galina Bogdanova (eds.), Cultural and Historical Heritage: Preservation, Presentation, Digitalization, Volume 3, 2017, Regional Public Library “P. R. Slaveykov” V. Tarnovo, Bulgaria, ISSN 2367-8038, 2017, Pages: 70-100 (Коев, Евгени, Паскал Пиперков, За пътя на пренасяне мощите на св. Иван Рилски от Средец до Търновград през 1195 година. Хронология на Поклонническия поход „Свети Иван Рилски“ 2016, В: Петков, Петко, Галина Богданова (ред.) Културно-историческо наследство: опазване, представяне, дигитализация, Том 3, 2017, Велико Търново, Народна библиотека „П. Р. Славейков“, ISSN 2367-8038, 2017, Страници: 70-100) <http://www.math.bas.bg/vt/kin/book-2017/06-KIN-2017.pdf> (27 April 2018, 08:05);
16. Nazarska, Zhorzheta, Protection of Religious Cultural Heritage in Conditions of Atheist Offensive in Communist Bulgaria (The 60s – 70s of 20th Century), In: Varbanova-Dencheva, Kristina, Bonka Hinkova (eds.), Knowledge Society and 20th Century Humanism, 13th National Scientific Conference with International Participation, Sofia 31 October – 1 November 2015, Sofia, Za Bukvite – O Pismeneh’, 2016, ISSN 1314-7099, Pages: 305-322 (Назърска, Жоржета, Съхраняване на религиозното културно наследство в условията на атеистична офанзива в комунистическа България (60-те – 70-те години на XX век), – В: Върбанова-Денчева, Кристина, Бонка Хинкова (състав.), Обществото на знанието и хуманизмът на XXI век, XIII национална научна конференция с международно участие, София 31 октомври – 1 ноември 2015, С., За буквите – О писменехъ, 2016, ISSN 1314-7099, Страници: 305-322);
17. Nazarska, Zhorzheta, Magdalena Garvanova, Svetla Shapkalova, Preservation of the Intangible Cultural Heritage: Religious Values in Contemporary Bulgaria, Sofia, Za Bukvite – O Pismeneh’, ISBN 978-619-185-254-3, 2016, (Назърска Жоржета, Магдалена Гарванова, Светла Шапкалова, Опазване на нематериалното културно наследство: Религиозните ценности в съвременна България, С., За буквите – О писменехъ, ISBN 978-619-185-254-3, 2016);

18. Pavlov, Pavel, Connection: Saint John of Rilla – Sredets, Triaditsa, Sofia. Potential of Theological-Historical Interpretation, *Journal Theological Thought*, No 3-4, 1999, ISSN 1310-7990, Pages: 51-56 (Павлов, Павел, Връзката свети Йоан Рилски – Средец, Триадица, София. Възможност за богословско-историческа интерпретация, *Списание Богословска мисъл*, № 3-4, 1999, ISSN 1310-7990, Страници: 51-56);
19. Piperkov, Paskal, Studies of Places, Related to Saint John of Rilla. Chronology of the Pilgrimage March “Saint John of Rilla” 2015, In: Petkov, Petko, Galina Bogdanova (eds.), *Cultural and Historical Heritage: Preservation, Presentation, Digitalization, Volume 2*, 2016, Regional Public Library “P. R. Slaveykov” V. Tarnovo, Bulgaria, ISSN 2367-8038, 2017, Pages: 117-126 (Пиперков, Паскал, Проучвания на места, свързани със свети Иван Рилски. Хронология на поклонническия поход „Свети Иван Рилски” 2015, В: Петков, Петко, Галина Богданова (ред.) *Културно-историческо наследство: опазване, представяне, дигитализация*, Том 2, 2016, Велико Търново, Народна библиотека „П. Р. Славейков“, ISSN 2367-8038, 2016, Страници: 117-126) <http://www.math.bas.bg/vt/kin/book-2/13-KIN-2016.pdf> (28 April 2018, 21:16); Pilgrimage Routes at Holly Mount of Tarnovo, In: Petkov, Petko, Galina Bogdanova (eds.), *Cultural and Historical Heritage: Preservation, Presentation, Digitalization, Volume 1*, 2015, Regional Public Library “P. R. Slaveykov” V. Tarnovo, Bulgaria, ISSN 2367-8038, 2017, Pages: 60-80 (Поклоннически маршрути в Търновската Света гора, В: Петков, Петко, Галина Богданова (ред.) *Културно-историческо наследство: опазване, представяне, дигитализация*, Том 1, 2015, Велико Търново, Народна библиотека „П. Р. Славейков“, ISSN 2367-8038, 2015, Страници: 60-80, <http://www.math.bas.bg/vt/kin/book-1/07-KIN-2014-1.pdf>, (27 April 2018, 9:38);
20. Sabev, Negoslav, The Usefulness of Diversity. Analysis of Usefulness and Accessibility in the Light of People with Disabilities, In: Nazarska, Zhorzheta, Svetla Shapkalova (eds.), *Harmony in Diversity, Collection of Papers from the “Harmony in Diversity” National Conference*, Sofia, 11 December 2017, Sofia, *Za Bukvite – O Pismeneh’*, ISSN 2367-7899, 2017, Pages: 459-466 (Събев, Негослав, Полезността на многообразието. Анализ на полезността и достъпността с оглед на хората с увреждания, – В: Назърска, Жоржета, Светла Шапкалова (съст.), *Хармония в различията*, Сборник с доклади от Научната конференция „Хармония в различията“, С., 11 декември, 2017, За буквите – О писменехъ, ISSN 2367-7899, 2017, с. 459-466);

21. Shapkalova, Svetla, Inter-Eparchial Partnership for Development of Cultural-Historical Heritage, In: De Brune, Nina (ed.), Public-Private Partnership and Sustainable Development of Cultural Heritage, 3rd Scholarly Conference on Organisation, Management, and Protection of Cultural-Historical Heritage, Sofia, 31 January 2013, Bulletin of Aretè Fol Foundation, Year V, No 6, 2013, Sofia, Zemya, ISSN 1312-1715, 2014, Pages: 156-166 (Шапкалова, Светла, Междупархийско партньорство за развитие на културно-историческото наследство, – В: Дебрюне, Нина (съст.), Публично-частното партньорство и устойчивото развитие на културното наследство, III Научна конференция по организация, управление и защита на културно-историческото наследство, С., 31 януари 2013, Бюлетин на Фондация Аретè-Фол, Година V, № 6, 2013, С., Земя, ISSN 1312-1715, 2014, Страници: 156-166); Different Views of the Citizens a Sofia Neighbourhood Towards Building of New Orthodox Church, In: Nazarska, Zhorzheta, Svetla Shapkalova (eds.), Harmony in Diversity, Collection of Papers from the “Harmony in Diversity” National Conference, Sofia, 11 December 2017, Sofia, Za Bukvite – O Pismeneh’, ISSN 2367-7899, 2017, Pages: 153-162 (Различните мнения на граждани от столичен район за построяване на нов православен храм, – В: Назърска, Жоржета, Светла Шапкалова (съст.), Хармония в различията, Сборник с доклади от Научната конференция „Хармония в различията“, С., 11 декември, 2017, За буквите – О писменехъ, ISSN 2367-7899, 2017, Страници: 153-162);
22. Skliris, Stamatis, Role of Art in the Life of Church. Journal Christianity&Culture, No 5 (40), 2009, ISSN 1311-9761, Pages: 123-131. (Склирис, Стаматис, Ролята на изкуството в живота на Църквата. Списание Християнство и култура, № 5 (40), 2009, ISSN 1311-9761, Страници: 123-131);

23. Stefanova, Lybomira, New Painting of Bulgarian Eastern Orthodox Christian Temples – Technological, Moral-Ethical, Iconographic Issues, In: Prashkov, Lyben (ed.), Conservation and Restoration of Museum and Art Valuable Objects. Scientific and Ethical Problems, Sofia, ALYA, ISBN 954-91379-1-0, 2003, Pages: 316-323 (Стефанова, Любомира. Ново изписване на българските православни храмове – технологични, морално-етични, иконографски проблеми. – В: Прашков, Любен (съст.). Консервация и реставрация на музейни и художествени ценности. Научни и етични проблеми. С., АЛЯЯ, ISBN 954-91379-1-0, 2003, Страници: 316-323); Migration of Relics of Saint Petka as a Symbol of Balkan Spiritual and Ethno-Cultural Unity from Hesychasm to Nowadays, In: Vukov, Nikolai, Lina Gergova, Tanya Matanova, Yana Gergova (eds.), Cultural Heritage in Migration, Sofia, IEFSEM – BAS, Paradigma, ISBN 978-954-326-332-5, 2017, Pages: 170-184;
24. Tuleshkov, Nikolay, (ed.), Handbook of Eastern Christian Orthodox Church Constructing, Sofia, BAS, ISBN 954-430-908-X, 2002 (Тулешков, Николай, (ред.), Наръчник по православно храмово строителство, С., БАН, ISBN 954-430-908-X, 2002;
25. Vukov, Nikolai, Lina Gergova, Tanya Matanova, Yana Gergova (eds.), Cultural Heritage in Migration, Sofia, IEFSEM – BAS, Paradigma, ISBN 978-954-326-332-5, 2017;
26. Zheleva-Martins-Viana, Dobrina, Road as Sacred Site, In: Konev, Pii (ed.), Sacred Sites on the Balkans, International Roundtable “Winter Balkan Meetings”, 28 February – 2 March, 1995, SWU-International University Seminar for Balkanistic Studies and Specialisations, Blagoevgrad, LITSE, ISBN 954-8317-42-7, 1996, Pages: 60-70 (Желева-Мартинс-Виана, Добрина, Пътят като свято място, – В: Конев, Илия (ред.) Свети места на Балканите, Международна кръгла маса „Зимни балкански срещи“, 28 февруари – 2 март 1995, ЮЗУ-Международния университетски семинар за балканистични проучвания и специализации, Благоевград, ЛИЦЕ, ISBN 954-8317-42-7, 1996, Страници: 60-70), <http://zheleva-martins.com>

Лиана Гълъбова
Българска академия на науките, София, България

Liana Galabova
Bulgarian Academy of Sciences, Sofia, Bulgaria

Научна поредица   *Science series*
Културно-историческо наследство: *Cultural and Historical Heritage:*
опазване, представяне,   *Preservation, Presentation,*
дигитализация   *Digitalization*
Том 4, брой 2, 2018   *Volume 4, Issue 2, 2018*

Редактори   *Editors*
Петко Ст. Петков   *Petko St. Petkov*
Галина Богданова   *Galina Bogdanova*

Институт по математика и   *Institute of Mathematics and*
информатика, БАН   *Informatics, BAS*

РНБ „П. Р. Славейков”   *RPL “P. R. Slaveykov”*
Велико Търново, България   *Veliko Tarnovo, Bulgaria*

ISSN: 2367-8038

Web: <http://www.math.bas.bg/vt/kin/>